

Розділ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI: 10.33310/2519-2809-2019-48-2-84-89

УДК 008+94 (4)+27

НАДІЯ РИЖЕВА

*Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії та археології,
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського
м. Миколаїв, Україна
e-mail: Ryzheva.nadiya@gmail.com*

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ ЗА ДУХОВНОЮ ПАРАДИГМОЮ

Автором статті проаналізовано найважливіші етапи становлення й розвитку західноєвропейської духовно-культурної парадигми. Акцентовано увагу на ролі християнських цінностей у формуванні європейської цивілізації. Обґрунтовано значення релігійних норм у процесі створення духовних алгоритмів світського типу. Комплексний аналіз впливу християнства на соціум виявляє як об'єктивну зумовленість виникнення релігійних ідей в історії, так і зворотний вплив християнських цінностей на світське життя.

Ключові слова: історична ретроспекція, духовно-релігійна культура, західноєвропейська цивілізація, світська культура.

Період кінця ХХ – початку ХХІ ст. позначений інтенсивним поверненням духовно-релігійного контексту в суспільно-політичне життя України. Нині сформований комплексний науково-історичний фундамент, магістральним алгоритмом якого стало твердження, що духовний стан народу в ту чи іншу добу багато в чому визначає його долю. Одним із найважливіших компонентів при цьому є релігійне життя суспільства, дослідження якого уявляється необхідною умовою цілісного сприйняття історичного процесу й об'єктивного осмислення переломних моментів історії. Як свідчить історія цивілізації, формування духовно-релігійних систем і наступні їх трансформації призводили не тільки до фундаментальних соціально-економічних і політичних змін, але й потужно впливали на свідомість людини. Найбільш змістовно досягнути характер і масштаби вказаних явищ, оцінити їх наслідки, на наш погляд, можливо лише за умови комплексного аналізу європейського духовно-релігійного дискурсу на базисних основах історичних реалій визначених періодів.

У дослідженнях з історії, філософії, соціології й інших галузей наукового знання – Є. Бортнікової, П. Буайе, О. Горбача, К. Кузнецової, М. Паращевіна, Л. Теліженко, Ю. Ткачука – висвітлено специфіку релігії як автономної історико-культурної системи з власними закономірностями [3, 4, 5, 7, 9, 11, 12, 13]. Ми, в свою чергу, робимо спробу визначити певні історичні акценти духовно-релігійної парадигми з домінуванням європейського дискурсу.

Релігія і культура нероздільні з історією становлення людства, саме релігія стала одною з найважливіших сторін культури й сприяла її розвитку, вплинувши в подальшому й на прогрес суспільства в цілому.

Світова історія не знає жодного народу чи суспільства без релігії. Більшість археологів та антропологів припускають, що релігія властива людині з моменту появи [4]. Релігійні вірування первісних людей формувалися поступово. Перед тим як релігія стала відносно самостійною духовною сферою людського життя, їй передували довготривалі процеси

формування й розвитку вірувань і безпосередньо пов'язаних із ними ритуалів у межах первісного міфологічного комплексу. Поступово разом із «примітивними», далекими від реальності, уявленнями про навколишнє середовище людина навчилася отримувати все більш ідеальні знання про світ: рослин і тварин, небесні світила, метеорологічні явища тощо. Навколишній світ паралельно впливав і на релігійну сферу життя людини. Накопичувані знання і практичні навички, передаючись від покоління до покоління, утворювали первісний фундамент науки.

У давнині людина не розрізняла релігію і науку. Сучасні дослідники вважають, що на ранній стадії релігія фактично виникла як основа науки, значно вплинувши при цьому на розвиток останньої. Релігійні й наукові уявлення взаємно впливали, доповнювали й допомагали одне одному в процесі історичного розвитку.

За доби античності в релігії здійснено своєрідне поєднання побутово-онтологічного, надприродного й світоглядно-метафізичного. Від практики людського життя в релігійні погляди і вчення ввійшли цінності та правила повсякденності, моральні норми поведінки, через що релігійні уявлення виявилися близькими й зрозумілими людям у їх реальному житті.

Саме в цей період історичного розвитку мислителі давнини звернули увагу на той факт, що релігія, віра в Бога (чи богів) – явище всезагальне. Плутарх указував: «Ти можеш бачити держави без стін, без законів, без монет, без писемності, але ніхто ще не бачив народу без Бога, без молитви, без релігійних вправ і жертв». Цицерон, розвиваючи це твердження, відзначив: «Між людьми немає жодного народу такого дикого і грубого, який не усвідомлював би, що він повинен мати Бога...» [8]. Відповідно, релігія вже на ранньому етапі розвитку людства мала численні прояви. Вона формувала сукупність ідеалів і переконань, що зумовлювали поведінку і спосіб життя спільноти, визначала систему поглядів на світ у цілому й на місце людини в ньому. Крім того, релігія запропонувала певну систему ідей і концептуальних уявлень про світ та про всі духовні процеси в суспільному житті. У єв-

ропейській античності не вбачали відмінності між релігією й політикою. «Вищий» закон у греків і римлян полягав у релігійних правилах, що мали водночас і статус державних законів: законів полісу у греків і законів держави – у римлян. Божества дому і міста (у греків) і боги держави (у римлян) вимагали ритуалів, проведення яких покладалося на все суспільство. Релігійний культ уважався тотожним державному культу. Не існувало практично жодного розмежування між земною світськістю й релігійною сакральністю.

Зміни соціальних умов життєдіяльності природно супроводжувалися модифікацією вірувань та виникненням принципово нових взаємодій між духовно-релігійними системами і структурами державної влади. Первісні вірування й обряди розвитку суспільства покладені в основу світових релігій, які стали головною рушійною силою змін у суспільстві й культурі.

У Європі домінантою духовно-релігійного розвитку стає християнство, яке формує самобутню світову модель відносин із суспільством, державою, культурою й людиною.

Нагадаємо, Константин Великий став першим римським імператором, який усвідомив, що християнство, як духовно-культурний інститут та держава можуть взаємодіяти. У 313 р. видається едикт про віротерпимість, який надавав «християнам і всім іншим повну свободу (*liberampotestatem*) сповідувати ту релігію, яку вважають для себе найліпшою» [1, с. 163]. У 325 р. християнство проголошується офіційною релігією Римсько-їмперії

У добу Середньовіччя з IV–XV ст. християнство виступає формою і проявом світобачення, ціннісних орієнтацій, переконань, пізнавальних ідей і способу життя народів. У сучасній науковій літературі знайшло широке обґрунтування твердження, що в своєму цілісному вигляді християнство є своєрідною формою культури, а отже, – й формою цивілізації

У галузі політичного, ідеологічного та духовного життя європейських народів християнська церква почала відігравати визначальну роль.

Церква стояла на чолі середньовічної раціональності й стала ядром світоглядного інституту організації й раціоналізації соціальних

структур середньовічних соціумів. Релігійні цінності впроваджували в суспільну свідомість домінанту духу над тілом. Система правил і заборон становила нову систему культурних кодів, що формували тілесно-духовну організацію. В історії людства цей імператив виконував соціально-виховну роль. У соціальну практику були запущені складні процеси формування рефлексів, що контролювали біологічну природу людини. Відповідно, середньовіччя стало новою формацією у фізичній і психічній організації соціуму, яка визначила новий історичний тип у взаємозв'язку з домінантою усвідомленості, моральності й етикету над природними інстинктами людини.

Уходження християнства у світову історію супроводжувалося розумінням у широкому сенсі маркера «світськості», тобто протилежності «сакральності», що стало результатом нового бачення світу, виниклого, на перший погляд, як тенденція суперечлива й парадоксальна: секулярність прийшла у світ як дітище теології – християнської теології.

Одною з найпотужніших ідей цього періоду стає уявлення про свободу. Схильність до абсолютизації цінності свободи для захисту гідності людини походить із самобутньої історії західної цивілізації. Перші кроки до розуміння свободи, зокрема в її політичному прояві, виникають ще до розподілу церков. Після поділу 1054 р. християнства на дві основні конфесії – католицизму і православ'я поступово оформилися два підходи: один став домінантним на Заході, а другий переважав на Сході. Власне проблема свободи стала актуальною для всіх церков після того, як християнство набуло статусу державної релігії. Історія поставила перед християнами проблему щодо застосування політичної влади в питаннях віри. Перш за все, йшлося про можливість використання державної влади для захисту й поширення віри.

Саме релігії в середньовічній Європі належить особлива роль у запобіганні й відсічі «натиску» зі «Сходу», а християнство зіграло вирішальну роль в інформаційній боротьбі з іншим «словом». Церква й монастирі створювали своєрідні інтелектуальні анклавні центри навчання й виховання, що акумулювали духовні й наукові дослідження часу.

Підсумком пошуку і протистояння стає формування нової системи цінностей християнського світу, яка з плином часу набуває статусу традиційної. Церква, вийшовши з латентного періоду існування, стала переслідувати свою мету у стосунках зі світською владою і вкладати новий сенс у розуміння завдань держави й державності. Одночасно з цим тривав процес жорсткого протистояння в боротьбі за вплив на інтелектуальний клімат Європи. Держава і церква на певних етапах історії середньовіччя в різких формах виявляли зацікавленість у використанні тих чи інших досягнень духовної культури.

Інтелектуальні пошуки середньовічної доби супроводжувалися зародженням і маніфестацією соціальної самосвідомості, що наперед визначило в майбутньому державно-національні утворення. Цей процес пришвидшується появою гільдій, братств, цехів, заснованих переважно на горизонтальних лініях рівності, а не на попередніх вертикально-деспотичних відносинах феодалів і васалів. Відповідно, новий порядок у відносинах спирався не на священну обітницю васала в підпорядкуванні до господаря, а на більш «демократичний» консенсус між ними.

У XV–XVI ст. розпочинається трансформація «християнського світу». В умовах десакралізації культури християнство допомогло зберегти цивілізаційну парадигму за допомогою Реформації як механізму Відродження на основі структурування і зміцнення початкового комплексу духовно-світоглядних ідей. Із погляду історії європейської цивілізації, Реформацію можна кваліфікувати як певний історико-культурний феномен. Західна цивілізація зіткнулася з новими реаліями, аналогів яким не було протягом попередньої історії. Посилювана роль грошей у суспільстві, прагнення до збагачення, формована на горизонтальних основах рівності модель суспільства, демократичні цінності, поширення ідеалів світської культури, соціальні конфлікти й революції – усе це вимагало осмислення нових реалій із позицій релігії

Реформація поклала початок новому явищу культури, секуляризації – відмові від релігії в усіх сферах суспільного життя (у перекладі з пізнього латинського *secularis* означає

мирський, світський). У період європейської секуляризації спочатку їй піддавалася церковна власність, а потім й релігійні ідеї. Поступово поняття «секуляризація» набуває політичного сенсу.

У листопаді 1789 р., в період Французької революції відбувається радикальна секуляризація, а саме ухвалюється положення, за яким усі церковні цінності переходили у розпорядження «нації». У Німеччині на підставі постанови рейхстагу (від 25 лютого 1825 р.) також відбувалася експропріація цінностей католицької церкви. Німецькі князі підтримали ідеї Реформації а потім і Просвітництва, звужуючи церковну владу та скорочуючи її господарство. Згодом поняття секуляризації набуває ідеолого-політичного спрямування.

Новий час став важливим етапом у розвитку всіх сфер життя західноєвропейського суспільства. У XVI–XIX ст. відбувається становлення світогляду, відмінною рисою якого є світський характер. У Новий час протест проти практики примусовості лунав із боку засновників сучасної філософії, базою якої стали права і свободи людини. У другій половині XVII–XVIII ст. Дж. Локк, І. Кан, А. Сміт та інші виділили основні підходи до визначення сутності громадянського суспільства. Це сприяло в період «Просвіти» остаточному формуванню нової – раціоналістичної культурної парадигми. Основним засобом пізнання і критерієм істини визнавався розум людини, а не «Божественне одкровення».

Духовний код християнської культури, яка асоціювалася тільки з церквою, поступово втрачає свої позиції, що супроводжується не тільки формуванням ідеї свободи поза християнством, але й появою порухів антиклерикального й антихристиянського характеру. Зусиллями «просвічених мислителів» запускалися процеси ліквідації культурного панування католицької церкви в Європі і формувалася більш індивідуалістичний, світський характер Нового часу. Упродовж буржуазних революцій церква втратила своє попереднє місце в соціально-духовній ієрархії.

XX – початок XXI ст. стають періодом інтенсивного розвитку науки і створення можливості альтернативних шляхів становлення ціннісних відносин – не на сакральній, а на секулярній основі. В зазначений період цивілізаційне піднесення спрямоване на забезпе-

чення матеріально-культурного прогресу й соціальної справедливості, стає більш радикальним і дієвим. Воно сягає якісно вищого рівня завдяки використанню досягнень науково-технічних революцій. Сучасна цивілізація, розвиваючись за власними об'єктивними законами, водночас у культурно-ціннісних, духовно-світоглядних проявах набуває різноманітних форм, як релігійних, так і не релігійних, світських, науково-раціональних. Тим не менше історично склалося так, що саме релігія передала науці алгоритм розвитку цивілізації, базові ідеї, механізми їх трансляції та в теперішній час багато в чому становить своєрідний і необхідний інструмент верифікації наукової «істини».

У цілому історію стосунків релігії з соціокультурним універсумом можна розглядати як ряд парадигмальних конструкцій: єдиний релігійно-культурний контент середньовіччя з фрагментами світської культури; трансформаційні акценти місця й ролі християнства в ситуації переходу до домінування світської культури; радикальна зміна місця християнства в культурі Нового часу – перехід від теоцентричної картини світу до домінування антропоцентризму.

В умовах процесів глобалізації початку XXI ст. релігії змушені реагувати на реальні процеси. Сучасні дослідники, аналізуючи глобалізаційні тенденції, звертаються не тільки до економічних процесів, але й до проблем глобальної культури та глобальних цінностей. У фокусі уваги перебувають і релігії, саме вони, протягом багатьох століть, формували ідею глобального.

У такий спосіб, аналіз основних етапів розвитку західноєвропейської культурно-духовної парадигми показав, що християнська концепція духовності відіграє фундаментальну роль у формуванні світського типу духовності. Нині релігія сприймається як фермент культур і цивілізації. Саме в релігіях відбуваються процеси, подібні до глобальних економічних і фінансових тенденцій, що стимулює осмислення глобалізації як комплексного, а не виключно політико-економічного явища. Аналіз впливу християнства на європейський соціум виявляє як об'єктивну зумовленість виникнення релігійних ідей в історії, так і зворотний вплив духовно-релігійних цінностей на світське життя.

Список використаних джерел

1. Болотов В. В. Лекции по истории древней церкви: В 4-х тт. Москва: Наука, 1994. 510 с.
2. Бондар С.В. Христианские космологические концепции периода Киевской Руси. *Практична філософія*. 2014. № 4. С. 3-10.
3. Бортникова Е.Г. Методологія дослідження функціонування релігії в соціумі (постановка питання). *Філософія науки: традиції та інновації*. 2014. № 1. С. 194-205.
4. Буайе П. Объясняя религию: Природа религиозного мышления. Пер. с фран. Москва: Альпина нон-фикшн, 2017. 496 с.
5. Горбач О. Християнський аспект формування міжнародних відносин в епоху Середньовіччя. *Українська національна ідея: реальність та перспективи розвитку*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. Випуск 26. С. 9-14.
6. Сьомін С., Кальниш Ю., Петрик В., Остроухов В. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз): монографія. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. 136 с.
7. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – поч. ХХІ століття. Львів: Видво УКУ, 2013. 504 с.
8. Зубов А. Б. История религий. Книга первая: Доисторические и внеисторические религии. Курс лекций. Москва: Планета детей, 1997. 344 с.
9. Кузнецова К. Ю. Концепція «Постсекулярного суспільства» та ствердження необхідності діалогу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Філософія. Філософські перипетії*. Харків, 2015. Випуск 52. С. 95-101.
10. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Луцьк: Терен, 2010. 96 с.
11. Паращевин М. Теория секуляризации в европейском научном дискурсе. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. № 2. С. 90-102.
12. Телиженко Л. Христианские ценности в современной науке и образовании. *Релігія та соціум*. 2015. №4 (20). С. 22-29.
13. Ткачук Ю. Взаємодія держави та церкви: концептуалізація сучасних підходів. *Релігія та соціум*. 2012. №1(7). С. 131-140.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. [пер. с англ. Т. Велишеева]. Москва: Изд-во АСТ, 2015. 571 с.
15. Христианство в общественной, политической и духовной жизни Германии в XX веке: Сборник статей российских и немецких историков / отв. ред. К. Кроуфорд, Т. А. Некрасова. Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2017. 307 с.

References

1. Bolotov V.V. Lectures on the history of the ancient church: In 4 vols. Moscow: Science, 1994. 510 p.
2. Bondar S.V. Christian cosmological concepts of the period of Kievan Rus. *Practical philosophy*. 2014. No. 4. P. 3-10.
3. Bortnikova E.G. Methodologies for the study of the functioning of religion in society (formulation of the question). *Philosophy of Science: Traditions and Innovations*. 2014. № 1. S. 194-205.
4. Boye P. Explaining Religion: The Nature of Religious Thinking. Trans. with fran. Moscow: Alpina non-fiqshi, 2017. 496 p.
5. Gorbach O. Christian aspect of the formation of international relations in the Middle Ages. *The Ukrainian National Idea: Realities and Prospects for Development*. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House, 2014. Issue 26. P. 9-14.
6. Semin S., Kalnysh Y., Petrik V., Ostroukhov V. State-church relations: world experience and Ukraine (historical and political analysis): monograph. Kiev: A view of Europe. Univ., 2002. 136 p.
7. Elensky V. The Great Return: Religion in Global Politics and International Relations at the End of the 20th Century XXI century. Lviv: UCU Publishing House, 2013. 504 p.
8. Zubov A.B. History of religions. Book One: Prehistoric and Extraterrestrial Religions. Course of lectures. Moscow: Planet of Children, 1997. 344 p.
9. Kuznetsova K. Yu. The concept of "Post-secular society" and affirmation of the need for dialogue. *Bulletin of the VN Kharkiv National University Karazin. Philosophy. Philosophical vicissitudes*. Kharkiv, 2015. Issue 52. P. 95-101.
10. Lipinski V. Religion and the Church in the History of Ukraine. Lutsk: Teren, 2010. 96 p.
11. Paraschevin M. The theory of secularization in the European scientific discourse. *Sociology: theory, methods, marketing*. 2006. № 2. P. 90-102.
12. L. Telizhenko Christian values in modern science and education. *Religion and society*. 2015. №4 (20). P. 22-29.
13. Tkachuk Y. Interaction of the State and the Church: Conceptualization of Modern Approaches. *Religion and society*. 2012. №1 (7). Pp. 131-140.
14. Huntington S. The clash of civilizations. [trans. with English. T. Velisheva]. Moscow: AST Publishing House, 2015. 571 p.
15. Christianity in the Social, Political and Spiritual Life of Germany in the Twentieth Century: A Collection of Articles by Russian and German Historians / Ans. ed. K. Crawford, T. A. Nekrasov. Moscow; Berlin: Direct Media, 2017. 307 p.

Надежда Рыжева. Проблемы исторического познания цивилизационного наследия на основе духовной парадигмы

Автором статьи анализируются наиболее важные этапы становления и развития западноевропейской культурно-духовной парадигмы. Акцентируется внимание на роли христианских ценностей в формировании европейской цивилизации. Обосновывается значение религиозных норм в процессе создания духовных алгоритмов светского типа. Комплексный анализ влияния христианства на социум выявляет как объективную обусловленность возникновения религиозных идей в истории, так и обратное воздействие христианских ценностей на светскую жизнь.

Ключевые слова: историческая ретроспекция, духовно-религиозная культура, западноевропейская цивилизация, светская культура.

Nadiya Ryzheva. Issues of the Historical Cognition of Civilizational Heritage according to the Spiritual Paradigm

The article analyzes the most important stages in formation and development of the spiritual and cultural paradigm in Western Europe. Formation of both spiritual and religious systems and their subsequent transformations have considerably influenced human consciousness, accompanied by fundamental social, economic, and political changes. The article emphasizes that it is possible to comprehend the nature and scope of these phenomena only provided a comprehensive analysis of European spiritual and religious discourse based on the basic foundations of the historical realities of definite periods.

The role of Christian values in creating European civilization is emphasized. The significance of religious norms in the creation process of spiritual algorithms is substantiated. A comprehensive analysis of the Christianity impact on society reveals both the objective reasons of the religious ideas emergence in history and the reverse influence of Christian values and beliefs on secular culture. The crystallization of historical contacts between religious and secular types of spirituality is accompanied by a change in their positions: secular spirituality becomes a dominant category.

The article emphasizes that in the modern context religion, largely related to traditional values and outlook, responds to the challenges of globalization. Complex historical and scientific retrospection shows that issues of global culture and global values are the focus of attention due to the religious context which stimulates the complex comprehension of globalization rather than only as a political and economic phenomenon. For many centuries it has been the spiritual and religious paradigm that has formed the global idea. Understanding this algorithm helps to comprehend spiritual and religious values as an enzyme of cultural and secular development.

Key words: historical retrospection, spiritual and religious culture, Civilization of Western Europe, spiritual paradigm, secular culture.